

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922

Т.ПАРТИКО

СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ПСИХІКИ ЛЮДИНИ

Поняття "психіка" належить до основних категорій психології. Однак, як засвідчують публікації 70-90-х років [2-5, 7], її значення ще до кінця не з'ясоване. Проблемі природи та сутності психічного присвячена ця стаття. Для розв'язання проблеми насамперед з'ясуємо матеріальні основи функціонування людської психіки.

Як відомо, питання про матеріальні основи психіки породило психофізичну (у вузькому плані — психофізіологічну) проблему — проблему переходу від фізичних (фізіологічних) процесів до психічних. Розв'язання її пов'язане з низкою теорій дуалістичного та моністичного характеру. З дуалістичних теорій найпоширеніша теорія психофізичного паралелізму і теорія психофізичної взаємодії. Теорія психофізичного паралелізму (Г.Лейбніц, XVII — XVIII ст.; В.Вундт, В.Джемс, XIX ст. та ін.) встановлює радикальний дуалізм психічного та фізіологічного: психічні й фізіологічні процеси відбуваються незалежно один від одного. Водночас одні процеси завжди супроводжують інші. Пояснювалося це "установленою гармонією" Божественного начала. Теорія психофізичної взаємодії (Р.Декарт, XVII ст.; Г.Тойбер, 60-ті роки XX ст.; Дж.Екклз, Е.Шредінгер, 70-ті роки XX ст. та ін.) враховує вплив фізіологічних процесів на психіку і навпаки, однак заперечує функціональний зв'язок між психікою та мозком. Вважається, що духовний світ та світ фізичних реальностей, у тому числі діяльність мозку, — це абсолютно самостійні та незалежні світи, які лише взаємодіють і певною мірою впливають один на одного.

В теоріях моністичного характеру психофізична проблема фігурує тільки в матеріалістичному монізмі, бо для ідеалістичного монізму психіка визначається самостійною духовною субстанцією, нічим не пов'язаною з фізіологічними процесами. Отже, для такого підходу психофізичної (психофізіологічної) проблеми не існує. З теорій матеріалістичного монізму найпоширеніші теорія психофізичної ідентичності та теорія психофізичної єдності. Теорія психофізичної ідентичності (тотожності) (І.Павлов, 30-ті роки XX ст.; Д.Смарт, 50-ті роки XX ст. та ін.) розглядає психіку як форму вищої нервової діяльності, тобто психіка ототожнюється з процесами вищої нервової діяльності, а її якісна специфіка заперечується. Варіантом цієї концепції є теорія емерджентного психонейронального монізму (М.Бунге, 70-

ті роки ХХ ст. та ін.). У цьому варіанті психіка не ототожнюється з фізіологічними процесами, а розглядається як специфічне явище, яке породжене фізіологією, однак до неї не зводиться. Теорія психофізичної єдності (Л.Виготський, 30-ті роки ХХ ст.; С.Рубінштейн, 40-і роки ХХ ст.; Л.Анциферова, Н.Чуприкова, 80-ті роки ХХ ст. та ін.) припускає, що психіка з'явилася на певному ступені розвитку органічної матерії як функція головного мозку. З таких позицій психіка визначається як властивість високоорганізованої матерії (нервової системи та головного мозку) відображати об'єктивну дійсність.

Сучасні дані щодо матеріальних основ психіки людини дають змогу припустити, що органічний субстрат психічної діяльності людини — нервова та гуморальна системи. Вони тісно зв'язані між собою: сама нервова регуляція є водночас і хімічною, бо здійснюється за допомогою гормонів та медіаторів, які виділяються внаслідок збудження нервової системи. Джерело психічної діяльності — світ, що впливає на органічний субстрат. Діяльність органічного субстрату залежить від взаємодії людини зі зовнішнім світом, від співвідношення цієї діяльності з умовами життя та потребами людини. Психічна діяльність — це діяльність не нервової чи гуморальної систем, а людини, котра більш чи менш усвідомлено творить власну психіку за допомогою органічного субстрату і відповідає за результати свого творення.

З'ясувавши матеріальні основи функціонування психіки, проаналізуємо її основні властивості. До таких властивостей ми відносимо: ідеальність, суб'єктивність, адекватність, єдність частини і цілого, єдність стану і процесу та біосоціальність. Розглянемо їх детальніше.

Проблема ідеальності/матеріальності психіки людини є однією з найскладніших проблем психології. Труднощі в її розв'язанні спричинені тим, що думка людини, звернена на природу, матеріальний світ, повинна перетворити саму себе в об'єкт дослідження, визначити власну природу.

Існують три погляди на проблему ідеальності/матеріальності психіки людини: психіка матеріальна, психіка ідеальна, психіка становить єдність ідеального та матеріального. Перший погляд простежується ще в атомістичних роздумах Демокріта та Арістотеля і ґрунтується на принципі матеріальної єдності світу. У цьому випадку психіка розглядається як особливий вид матерії. Сучасне трактування цього погляду знаходимо в працях російського психолога Я.Пономарьова [5]. Він вважає, що термін "ідеальне" не слід традиційно розглядати як нематеріальне; ідеальне — це одна з форм організації матерії. Я.Пономарьов вважає неправильним твердження про те, що матерія у ході розвитку породжує ідеальне як свою нематеріальну реальну властивість. Стверджуючи матеріальність психіки, він розглядає її як специфічну форму руху матерії.

Другий погляд походить від "ідеалістичної лінії" Платона. Ідеальність психіки обґрунтовується тим, що психіка — це образ речей, предметів, явищ тощо, а не самі речі, предмети, явища.

Згідно з третім поглядом (С.Рубінштейн та ін.) [6], психіка становить і реальну сторону буття, і його відображення. У гносеологічному аспекті психіка ідеальна, в онтологічному — матеріальна. Ідеальність психіки стосується її відношення до зовнішнього світу: ідеальне є таке, що існує у наших відчуттях, сприйманні, мисленні, уяві тощо. Воно непротяжне, не має субстанції. Ідеальність психіки — провідна, визначальна специфічна властивість психічного образу або ідеї. Проте стосовно мозку психіка як рефлекторна діяльність є матеріальна.

Інша властивість психіки — її суб'єктивність. Поняття "суб'єктивне" в психології використовується в трьох значеннях. У першому — як належність усього психічного певному індивіду. Через те, що психіка має відбиток індивідуальних особливостей людини, її життєвого досвіду, інтересів, установок тощо, у ній відбувається певне спотворення дійсності. Тому вона і є суб'єктивною. Існує низка психічних проявів, де суб'єктивність психіки домінує, а саме: емоційні процеси, рефлексія, самоспостереження, самосвідомість тощо. Суб'єктивність психіки у всій багатогранності виявляється лише в людини, бо передбачає усвідомлення даності об'єкта суб'єкту. В іншому значенні суб'єктивність психіки людини означає неповну адекватність пізнання, ще в одному — замкненість психічного у своєму власному внутрішньому світі. Вважається, що психіка доступна лише суб'єктові, якому належить. Вона суб'єктивна в тому сенсі, що принципово недоступна для об'єктивного спостереження, а виявляється тільки через самоспостереження.

Ми назвали дві властивості психіки. Третя — її адекватність, тобто відносна відповідність тій об'єктивно існуючій інформації про предмети та явища, що у ній відображається. Людина не могла б орієнтуватися в навколишньому світі, якби те, що відображається, відносно не відповідало об'єктивній дійсності.

Четверта властивість — єдність частини і цілого. В історії психології спостерігаються дві протилежні тенденції у трактуванні співвідношення частини і цілого у психічних проявах: атомістичне та структурно-цілісне. Атомістичний підхід (Дж.Локк, Г.Гоббс, Д.Гартлі, В.Вундт та ін.) найповніше виявився в асоціативній психології. На думку асоціаністів, психічне побудоване з елементарних ізольованих частинок (першооснов, "психічних клітинок"), що є цеглинками складніших психічних явищ. У XX ст. атомістичну традицію продовжувала біхевіористично спрямована

психологія, фізіологічна психологія та окремі напрями марксистської психології. Вважалося, що, з'ясувавши сутність цих "цеглинок" та закони, за якими з них утворюються складні психічні прояви, можна досягнути природу психіки людини загалом. Основною складністю, однак, з якою зіткнулись прихильники даної теорії, була неможливість адекватно пояснити, внаслідок чого незалежні елементи утворюють цілісну психіку людини.

Паралельно з атомістичним підходом формувався структурно-цілісний (Г.Лейбніц, М.Вертгеймер, К.Коффка, К.Келлер, В.Джемс, В.Дільтей, Е.Шпрангер та ін.). Його прихильники, переважно гештальтпсихологи, вважали, що психіка становить цілісне утворення, яке не зводиться до "психічних атомів". Природу психіки людини не можна зрозуміти, вивчаючи окремі її елементи, як неможливо побудувати тіло з окремих часточок. Цілісність первинна щодо атомів.

У сучасній психології спостерігається тенденція до об'єднання цих двох крайніх тенденцій: психіка є водночас єдиним цілим і системою елементів.

П'ята властивість психіки людини — єдність стану і процесу. В історії психології знаходимо ще одну дихотомію: або психіка одвічно є процесом (акти свідомості, акти поведінки тощо), або структурою (елементи свідомості, риси характеру тощо). Психологічні дослідження, однак, доводять, що психіка водночас виявляється і як процес, і як стан. Психічний процес є динамікою, зміною психічного стану, а стан — це момент процесу, взятий у статистиці.

Шоста властивість, характерна для психіки людини, — її біосоціальність. Залежно від погляду на роль біологічного і соціального у розвитку психіки сучасної людини, в психології існують різні теорії: натуралістична, суспільно-історична та марксистська. У всіх цих теоріях визнається факт, що психіка людини формується під впливом суспільно-історичних умов, проте роль цих умов у різних концепціях вбачається у різному.

Так, натуралістична теорія, яка з початку 20-х років ХХ ст. поширилась у США (Д.Уотсон), взаємовідносини людини та суспільства розглядала за аналогією зі взаємовідносинами тварини та середовища. Хоча за природою психіка людини якісно не відрізняється від психіки тварин, під впливом суспільно-історичних умов за рахунок таких факторів, як мовлення, соціальні інституції тощо вона кількісно ускладнюється.

Суспільно-історична теорія почала інтенсивно розроблятися наприкінці ХІХ ст. До її складу ввійшли три відомі психологічні школи: соціологічна, культурно-історична та історичної психології. Основна ідея соціологічної школи (Е.Дюркгейм, М.Гальбвакс, Л.Леві-Брюль та ін. — кінець

XIX ст.) полягала в тому, що індивідуальна свідомість виникла в результаті впливу на людину свідомості суспільства, внаслідок чого психіка людини соціалізувалась та інтелектуалізувалась. Зазначимо, що в соціологічній школі спостерігалася тенденція розглядати соціальне в людині не абстраговано від її природних особливостей, а як продукт історичного перетворення природних основ людини. В основі культурно-історичної школи, або вчення про розвиток вищих психічних функцій (Л.Виготський, 20-ті роки XX ст.), було положення про те, що психіка сучасної людини є результатом двох процесів — процесу біологічної еволюції, внаслідок якого виник вид *Homo sapiens*, та процесу історичного розвитку, внаслідок якого первісна примітивна людина перетворилась у людину культурну. Обидва процеси у філогенезі становлять самостійні та незалежні лінії розвитку; в онтогенезі ці лінії зливаються в єдиний складний процес. Нарешті, прихильники школи історичної психології (І.Ленард, Ж.-П. Вернан — 40-ві роки XX ст.) вважали, що зміни людської психіки в кінцевому підсумку детермінуються змінами конкретних суспільно-економічних умов життя людини. Ці умови опосередковано через трудову діяльність формують людську психіку.

Основні положення марксистської теорії розвитку психіки людини (К.Маркс, XIX ст.) у психологію проникли в 20-30-х роках XX ст. Суть цих положень зводиться до наступного: виникнення людської психіки та свідомості є закономірним результатом біологічної еволюції; цей розвиток відбувається у тісному зв'язку з розвитком суспільства і тому завжди має класовий характер; вирішальна роль у виникненні та розвитку психіки людини належить суспільній праці.

Аналіз психологічних теорій, а також сучасні розробки проблем розвитку психіки [1;с.3] дають змогу дійти висновку, що вирішальною умовою її формування є суспільно-історичне середовище, а основним фактором — розвиток творчої діяльності та мовлення людини. Без засвоєння досвіду суспільства, без спілкування зі собі подібними не формуються і суто людські прояви психіки: свідомість, мовлення, абстрактне мислення, почуття, вольові процеси тощо. За цих умов вирішальним чинником становлення людської психіки стає, з одного боку, творча діяльність людини. Відомо, що первинною формою становлення будь-якого психічного прояву людини є продуктивний творчий процес, який забезпечує побудову в індивіда динамічного образу навколишнього світу. З іншого боку, важливим чинником формування психіки людини стає мовлення, виникнення якого внесло три найсуттєвіші зміни у психічну діяльність людини. По-перше, позначаючи словами чи словосполученнями предмети та явища, мовлення дає змогу виділити ці предмети, скерувати на них увагу; по-друге, виникає можливість абстрагувати та узагальнити суттєві ознаки предметів і явищ, що перетворює мовлення у важливе знаряддя мислення; по-третє, з появою

мовлення у людини виникає зовсім новий тип психічного розвитку, якого не було у тварин.

Отже, за конкретних соціально-історичних умов при сприянні мовлення і творчої діяльності людини формується психіка сучасної людини. Матеріальною основою цієї психіки є органічний субстрат (нервова та гуморальна системи), а джерелом — навколишній світ, який відображається у психіці людини. Психіка людини наділена такими властивостями, як ідеальність, суб'єктивність, адекватність, єдність частини і цілого, єдність стану і процесу та біосоціальність. Виходячи з цього, психіку можна визначити як ідеальну суб'єктивну цілісну систему психічних процесів, станів та властивостей людини, які у сукупності здійснюють адекватне відображення дійсності та регуляцію поведінки.

1. Биологическое и социальное в развитии человека/Отв.ред. Б.Ф.Ломов. — М., 1977 — 227с.
2. Дубровский Д.И. Психика и мозг: результаты и перспективы исследований// Мозг и сознание/ Отв. ред. Дубровский Д.И., Кругликов Р.И. — М., 1990 — С. 5-24.
3. Кудрявцев В.Т. Творческая природа психики человека//Вопр. психологии. 1990. — № 3. — С.113-120.
4. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Изд. 4-е. — М., 1981. — 584с.
5. Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию. — М., 1983 — 205с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. — М., 1989. — Т. 1. — 485с.
7. Чуприкова Н.И. Психика и сознание как функция мозга. — М., 1985. — 200с.

T.Partyko

MODERN IDEAS ABOUT THE NATURE OF HUMAN'S PSYCHE

The question of the basic properties of human's psyche is regarded in this article. Short characteristics of historical and modern data are adduced. The psychophysical problem and probable ways of its solving are also analysed.